

Literatuurlijst Kerk en Jodendom

Een geannoteerde selectie van klassieke en recente, vooral Nederlandstalige literatuur

-Het aantal sterretjes biedt een indicatie voor de toegankelijkheidsgraad: * is geschikt als inleidende literatuur, ** is geschikt voor gevorderden, *** wijst op studies geschreven in wetenschappelijk jargon. Waarmee overigens nimmer gezegd is dat een inleidend niveau niet wetenschappelijk is, wel dat leesbaarheid en toegankelijkheid voorop staan. Van de andere kant bevatten wetenschappelijke bundels vaak voortreffelijk leesbare studies. Raadplegen van een bundel in een bibliotheek is daarom aan te bevelen!

-Een meer uitgebreide literatuurlijst – niet geannoteerd- met tekstedities en monografieën is op aanvraag te verkrijgen via het studiesecretariaat.

1. Inleidingen Jodendom

Encyclopedia Judaica (EJ), C. Roth/G. Wigoder (eds), 16 dln. met index en jaarboeken, Jerusalem 1971-1973.

Nog altijd biedt de Engelstalige *Encyclopedia Judaica* de beste inleidingen op letterlijk ieder denkbaar onderwerp. Als naslagwerk onmisbaar, nu overigens ook op CD Rom verkrijgbaar.

L. Evers, *Jodendom voor beginners. Een heldere inleiding*, Amsterdam, De Boekerij 1998. (*)

Sympathiek, zeer zakelijk geschreven inleiding in orthodox joods leven, met veel aandacht voor de Nederlandse context en verwijzingen naar liberaal jodendom. Aanbevolen.

N. de Lange, *An Introduction to Judaism*, Cambridge University Press 2000. (*)

De liberale rabbijn de Lange beschrijft het jodendom vooral vanuit een godsdienstwetenschappelijk perspectief. Zijn uiterst brede kennis garandert een hoog niveau, zijn benadering biedt goed inzicht in de complexe vormen van modern jodendom (zowel religieus als seculier), al leidt dat soms onvermijdelijk ook tot eenzijdigheden.

I. Abram, *Joodse identiteit. Over identiteit en imago als beelden, en over joodse identiteit als culturele identiteit*, Kampen, Kok 1993. (*)

Beknopt opstel over de joodse identiteit, benaderd vanuit beroemde 'schijf van vijf'.

W. Zuidema, *Gods partner. Ontmoeting met het jodendom* (5e. herz.dr.), Baarn 1988. (*)

Wellicht de meest populaire Nederlandstalige inleiding, geschreven door een christelijk auteur die zich middels studie en interviews inleeft in de joodse wereld en daarin buitengewoon goed is geslaagd.

D. van der Sluis e.a., *Elke Morgen Nieuw. Inleiding tot de joodse gedachtenwereld aan de hand van het Achttiengebied*, B. Folkertsma stichting voor Talmudica Hilversum 1978. (*)

Klassieke inleiding in het jodendom aan de hand van commentaren op de 19 zegenspreuken van een van de twee dagelijkse joodse gebeden. Het boek is mede daarom zo goed, omdat het de lezer meeneemt in complexe rabbijnse discussies. Biedt materiaal (bijvoorbeeld door het commentaar op een zegenspreuk nader te bespreken)

voor leerhuisavonden of parochie-gespreksavonden, mits er een enigszins ingevoerde begeleider aanwezig is.

Isodore Epstein, *Het Jodendom. Joodse godsdienst in historisch perspectief*, derde druk, bewerkte vert., Het Spectrum Utrecht 2000. (*)

Epstein's warme en kundig geschreven inleiding bespreekt het jodendom zowel historisch als thematisch en biedt zo voortreffelijke informatie. Als het echter gaat om de moderne tijd (shoa, Israël) en de pluriformiteit van het hedendaagse jodendom schiet het boek tekort.

2. Geschiedenis Jodendom

Atlassen over het jodendom bieden visueel aantrekkelijke informatie en zijn doorgaans van hoog niveau. Gilbert is eenvoudig uitgevoerd en betaalbaar, de overige uitgaven zijn prijzig.

M. Gilbert, *Atlas van de joodse geschiedenis*, Weesp 1981. (*)

N. de Lange, *Atlas van de joodse wereld*, Amsterdam 1985. (*)

A Historical Atlas of the Jewish People. From the time of the Patriarchs to the Present, ed. Eli Barnavi, third edition Kuperard London 1998. (*)

Prachtig uitgegeven Engelstalige atlas met veel plaatjes, kaartjes en schema's en met compact geboden, helder geschreven informatie, ingeleid met twee essay's.

Yosef Hayim Yerushalmi, *Zakhor. Jewish History & Jewish Memory*, Schocken Books New York 1989 (repr. 1982). (**)

Fundamenteel historiografisch opstel over historisch bewustzijn en geschiedschrijving in het jodendom.

M.J.H.M. Poorthuis, *De joodse groeperingen ten tijde van Jezus. Oorsprong, inhoud, en relatie tot Jezus* (Oecumenereeks 892-d), Den Bosch 1989. (*)

Brochure die zeer geschikt is voor gebruik in parochiecatechese. Compacte en heldere presentatie van de Farizeeën, Essenen (Qumran), Sadduceeën, Zeloten en chassidiem rishoniem. Met studievragen voor groepsgebruik.

S. Safrai, *Das jüdische Volk im Zeitalter des Zweiten Tempels*, Neukirchen/Vluyn 1980. (*)

ned. vert.: *Het volk met een land. Het ontstaan van het jodendom*, 's-Gravenhage 1986. Ofschoon momenteel alleen antiquarisch verkrijgbaar nog steeds het beste inleidende overzicht over deze periode. De vertaling is helaas zeer slecht.

Wetenschappelijke inleidingen en historische studies zijn talloos maar doorgaans niet Nederlandstalig verkrijgbaar. Enkele klassieke overzichtstudies:

The World History of the Jewish People, A. Schalit (ed.), Jerusalem 1975. (**)

E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ. A New English Version Revised and Edited by G. Vermes, F. Millar et al.*, 1-3/II, Edinburgh 1973-87. (***)

G. Stemberger, *Das klassische Judentum. Kultur und Geschichte der rabbinischen Zeit* (70 n. Chr. bis 1040 n. Chr.), München 1979. (***)

I. Abrahams, *Joods leven in de Middeleeuwen*. Met een voorwoord van R.G. Fuks-Mansfeld, 's-Gravenhage 1991 (**)

Goed geschreven overzichtsstudie.

M.H. Gans, *Memorboek; Platenatlas van het leven der Joden in Nederland van de Middeleeuwen tot 1940*, Baarn 1978. (*)

Inmiddels klassiek, soms in de ramsj verkrijgbaar boek.

R.G. Fuks-Mansfeld, *De Sefardim in Amsterdam tot 1795*. Aspecten van een joodse minderheid in een Hollandse stad, Hilversum 1989. (**)

Mooie pionierstudie van een aan tradities en cultuur zeer rijke minderheid die de joodse gemeenschap in Amsterdam grondvestte.

H. Greive, *Die Juden*. Grundzüge ihrer Geschichte im mitteralterlichen und neuzeitlichen Europa, Darmstadt 1980. (**)

Studie over de bijdrage van joden aan de bredere cultuur van Duitsland en Europa. Goed naslagwerk.

J. Michman/H. Beem/D. Michman, *Pinkas*. Geschiedenis van de joodse gemeenschap in Nederland, Ede/Antwerpen/Amsterdam 1992. (***)

Onderzoek naar de geschiedenis van het Nederlandse Jodendom vindt met name plaats in een instituut aan de Hebreeuwse Universiteit. Dit boek is vrucht daarvan en geldt als het huidige standaardwerk.

G. Wigoder, *Joodse cultuur, oorsprong en bloei*. Een geschiedenis van de joodse cultuur en haar uitstraling, Baarn 1994. (*)

Louis Wirth, *The Ghetto*, University of Chicago 1928, Midway reprint 1982. (**)

Prachtige sociologisch-historische studie over ontstaan en ontwikkeling van het getto en de geleidelijke 'oplossing' daarvan in het negentiende eeuwse Amerika.

Literatuur over de shoah is zeer omvangrijk en hier kan alleen een beknopt overzicht volgen van enkele belangrijke werken: Allereerst over de geschiedenis van de vervolging:

Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*. Student edition, Holmes and Meijer, New York/London, 1985 (abridged version of the three-parts edition) (**)

Het standaardwerk over de shoa (verkorte versie) waarin met name op de verwoestende rol van techniek en bureaucratie werd gewezen.

L. de Jong, *De Jodenvervolging*; fragmenten uit 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog' (2 delen), Den Haag 1977/1978. (*)

J. Presser, *Ondergang*. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 (2 delen), Den Haag 1965. (*)

Historische studies over antijudaïsme en de religieuze wortels van het antisemitisme:

C.P. van Andel, *Jodenhaat & Jodenangst*. Over meer dan twintig eeuwen antisemitisme, Amersfoort 1984. (*)

H. Jansen, *Christelijke Theologie na Auschwitz . deel 1: Theologische en kerkelijke wortels van het antisemitisme*, Den Haag 1981. *deel 2: Nieuwtestamentische wortels van het antisemitisme. a1: Diagnose en therapie in geschriften van joden en christenen*, Den Haag 1985. (*)

Jansen heeft met dit werk de discussie over het antijudaïsme ingeluid en in de eerste fase ook inhoudelijk bepaald. Toch werden de hooggespannen verwachtingen bij deel 2 niet waargemaakt. Ook del 1 lijdt nogal aan historiografische manco's. Niettemin is het verzamelde materiaal schokkend genoeg.

H. Oberman, *Wortels van het antisemitisme*. Christenangst en Jodenramp in het tijdperk van humanisme en reformatie, Kampen 1983. (**)

Dat Luther en zelfs Erasmus antijoodse opvattingen huldigden werpt licht op de doorwerking van middeleeuwse denkpatronen in de vroeg-moderne (en moderne) tijd. Het christendom blijkt in alle eeuwen een tijdbom bij zich te dragen.

De altijd onbevredigend beantwoorde vraag naar de betekenis van de shoa voor onze visie op cultuur en ethiek:

P. Levi, *De verdronkenen en de geredden*, Amsterdam 1991. (**)

Volgens velen behoren Levi's essays tot de meest indringende als het gaat om de 'lessen' van de shoah voor ethiek en cultuur.

H.W. von der Dunk, *Vorbij de verboden drempel*. De Shoah in ons geschiedbeeld, Amsterdam 1990. (**)

Een boeiend essay van onze 'nationale historicus'. Met aandacht voor het religieuze antijudaïsme.

Zygmunt Bauman, *De moderne tijd en de holocaust*, Boom Amsterdam 1998. (**)

Bauman's studie is een fundamentele bijdrage aan het sociologische debat vanuit de ervaringen van de shoah. Bauman poneert de metafoer van de tuinman om de tendens tot zuiverheid en de behoefte aan waarneembare sociale grenzen in de moderniteit weer te geven. Voor theologen doet zich hier de verontrustende vraag voor: treffen we die patronen van zuivering ook in christelijke kerken aan?

De doorwerking van de shoah in joodse 'theologie:

S. Ben-Chorin, *En God bleef zwijgen*. Een joods credo, Hilversum 1988. (*)

E. Berkovitz, *Faith after the Holocaust*, New York 1973. (**)

Fackenheim, *The Jewish Return into History*. Reflections in the Age of Auschwitz and a new Jerusalem, New York 1978. (**)

E. Fackenheim, *To mend the World. Foundations of Future Jewish Thought*, New York 1982. (**)

Deze studies bieden drie benaderingen van de shoa van liberaal en orthodox-joodse denkers. Gemeenschappelijk is dat allen hoe dan ook vasthouden aan bijbelse en rabbijnse concepten.

E. Wiesel, *Een jood vandaag*, Hilversum 1979. (*)

Fundamentele essays die inzicht bieden in de belangrijkste thema's van Wiesel.

E. Wiesel/J. Eisenberg, *Job of God in storm en wind*, Hilversum 1989. (*)

Sympathiek en leerzaam tweegesprek over het boek Job, uitgewerkte radiouitzendingen. Een hoofdstuk uit dit boek is prima geschikt als gespreksstof voor een avond parochiecatechese.

W. Zuidema e.a., *Betekenis en verwerking. Het offer van Isaak en de holocaust*, Baarn 1982. (**)

W. Zuidema e.a., *Isaak wordt weer geofferd. De verwerking van de holocaust door jodendom en christendom*, Baarn 1980. (**)

Deze twee indringende studies onder redactie van Zuidema bevatten zeer belangrijke bijdragen van joodse schrijvers die voor de christelijke theologie zeer relevant zijn.

A. J. Hertzberg, *De Man in de Spiegel*, Amsterdam 1980. (*)

Opstellen van een groot publicist en stilist, over jodendom, shoah en Israël. Lees vooraf vooral zijn 'Brieven aan mijn kleinzoon'.

Over Israël is natuurlijk zeer veel gepubliceerd en de huidige trend is die van een steeds kritischer zelfreflectie op zionisme en de verhouding tot de Arabieren en Palestijnen:

A.J. Herzberg, *Zonder Israël is elke jood een ongedekte cheque. Essays*, gekozen en ingeleid door Arie Kuiper, Amsterdam 1992. (*)

Israël en de palestijnen

Israël: een blanco cheque?, S. Leydesdorff/M. Mock/M. van Weezel (red.), Amstelveen/Amsterdam 1983. (*)

Israël 40 jaar, G. van der Wal (red.), Amsterdam 1988. (*)

A.B. Jehoshua, *Naar een normaal joods bestaan. Essays over Israël & joden & palestijnen & zionisme*, Amstelveen 1983. (**)

N.S. Ateek, *Recht en gerechtigheid. Een Palestijnse bevrijdingstheologie*, Den Haag 1990. (*)

G.H. Cohen-Stuart (red.), *Een bevrijdend woord uit Jeruzalem?* In gesprek met joodse en Palestijnse bevrijdingstheologie, Den Haag 1991. (*)

Avi Shlaim, *The Iron Wall. Israel and the Arab World*, Penguin Books London 2000. (***)

Typisch voorbeeld van de huidige trend onder Israëliëse historici om de ontwikkeling van het zionisme te demythologiseren.

Aviezer Ravitzky, *Messianism, Zionism and Jewish Religious Radicalism*, Chicago 1996 (trsl. Of hebr. ed. Tel Aviv 1993). (***)

Gold bij het verschijnen al als standaardwerk over de complexe verhouding tussen religie en politiek in Israël.

Els van Diggele, *Een volk dat alleen woont*. De strijd om de joodse identiteit van de staat Israël, Ten Have Baarn 2000. (*)

Journalistieke bijdrage op niveau over de huidige 'Kulturkampf' tussen seculier en (verschillende vormen van) religieus om het karakter van de joodse staat.

3. Studies in Rabbijnse literatuur, geschikt voor gebruik in parochies.

Toegankelijke inleidingen met historische overzichten en verklaring van technische terminologie bieden twee klassieke studies:

R.C. Musaph-Andriessse, *Wat na de Tora kwam*, Baarn 1973.(*)

J.L. Palache, *Inleiding in de Talmoed*, Amstelveen 1980 (herdruk). (*)

Men zou goed kunnen verdedigen dat het gebedenboek – en, in afgeleide zin, de hagada sjel Pesach – de meest bruikbare introductie bieden in het jodendom. Tegelijk is met name het gebedenboek niet makkelijk toegankelijk. Inleidingen in het gebed en in de liturgie (zie aldaar) dienen het gebruik van een gebedenboek dan ook te vergezellen.

Hagada. Vertaald en toegelicht door D. Hausdorff, Amsterdam 1977. (*)

E. van Voolen/R.C. Musaph-Andriessse, *Haggada*, Baarn 1993. (*)

Siach Jitschak, Gebed van Jitschak. Siddeer. De geordende gebeden voor het hele jaar. Nederlandse vertaling van J. Dasberg, Amsterdam 1986 (herdruk). (**)

Arie C. Kooyman, *Als een Koning van vlees en bloed*. Rabbijnse parabels en midrasjiem, Kok Kampen 1997 (*)

Prima uitgave, met vertalingen, commentaren en inleiding.

Nederlandsche vertaling van den Pentateuch benevens eene Nederlandsche verklarende vertaling van Rashie's Pentateuch-Commentaar (5 delen), A.S. Onderwijzer, Amsterdam 1895-1898. (*)

Goede en klassieke vertaling van Rasji's populaire bijbelcommentaar, die overigens zelf gebruik maakte van de klassieke midrasj.

P. Peli, *De Tora vandaag* (54 korte essays), Kampen 1988.(*)

Verzameling van zijn wekelijkse commentaren op de synagogale lezing uit de Tora. Goed geschreven, zeer leerzaam. Zijn bijdragen zijn zeer geschikt voor bijbelstudie in groepsverband, ook voor beginners.

De Wijsheid van de Vaderen. *Het Misjnatractaat Avot* Vertaald en toegelicht door P.W. van Boxel, Na de Schriften. Na-bijbelse joodse en christelijke geschriften, Kok Kampen 1994. (*)

Prima inleiding, vertaling en commentaar op het meest populaire tractaat uit de rabbijnse literatuur, dat met haar ethische raadgevingen bovendien veel parallellen biedt met het Nieuwe Testament.

Judah Goldin, *The Living Talmud. The Wisdom of the fathers and its classical commentaries*, selected and translated with an essay by Judah Goldin, Yale University Press 1957. (**)

Ethics from Sinai. An eclectic, wide-ranging Commentary on Pirke Avoth (3 delen), I.M. Bunim, New York 1964-1966. (**)

Twee standaardwerken met commentaren op Spreuken der Vaderen. Bevat uitstekende studiestof voor meer gevorderde groepen.

De wegen der wijzen en de weg der wereld. Derekh Eretz Rabba, Derekh Erets Zutta en Perek ha-Shalom. Vertaald en ingeleid door M. van Loopik (Na de Schriften 5), Kok-Kampen 1989. (**)

Ethisch-theologische tractaten, eveneens geschikt voor gezamenlijke bestudering en bespreking. Biedt heldere parallellen met het onderricht van Jezus in het Nieuwe Testament.

J.J. Petuchowski, *De stem van de Sinai*. Een rabbijns leesboek bij de Tien Geboden, Baarn 1984. (*)

S. Ben-Chorin, *De Tien Woorden*, Baarn 1988. (*)

De tien woorden in de Mekhilta. Vertaald, ingeleid en van commentaar voorzien door drs. M. van Loopik, Delft 1987. (**)

Aangezien de Tien Woorden – of Tien Geboden – centraal zijn komen te staan in het christendom, bieden ze een uitstekend startpunt voor kennismaking met de joodse traditie. Petuchowsky biedt uiteenlopende teksten uit de midrasj, Ben Chorin gaat in op de betekenis voor het huidige jodendom en van Loopik verschaft theologische commentaren bij de vertaalde teksten uit het vroegste midrasj-commentaar op Exodus. Alle studies bieden uitstekende lesstof. Voor beginners, zeker wanneer men samen wil leren op dit materiaal, is de volgende, methodisch zeer goed opgezette inleiding geschikt:

Dodo van Uden/Niek de Wilde/Henk Scholder, *Gebeitelde woorden, Sprekende taal*. Verkenning van de Tien Woorden in de joodse traditie 1, B. Folkertsma stichting voor Talmudica Hilversum 195. (*)

Toegankelijke collecties uit de rabbijnse literatuur, naar bijbeltekst (Ginzberg) of thematisch geordend (Montefiore), vindt u in:

L. Ginzberg, *The Legends of the Jews* (herdruk; 7 delen), Philadelphia 1968. (*)

C.G. Montefiore/H. Loewe, *A Rabbinic Anthology*, New York 1974 (herdruk). (*)

Een zeer beknopte maar mooie bloemlezing biedt:

J.J. Petuchowski, *'Zoals onze meesters leerden....'*. Rabbijnse vertellingen, Baarn 1986. (*)

Tenachon over bijbelse en rabbijnse concepten (*)

Aan de hand van de rabbijnse literatuur komen bijbelse en joodse concepten als rechtvaardigheid, geboden, daden van naastenliefde, mystiek, gemeenschap en enkeling etc. aan bod. Voor beginners en gevorderden. Boek in tijdschriftvorm van de B. Folkertsma stichting voor Talmudica te Hilversum, uitgave loopt momenteel.

De middeleeuwse wijsgeren hanteren een taal waarin de confrontatie met de Aristotelische filosofie doorklinkt. Hoewel de stijl vaak verrassende nabijheid laat zien met christelijke auteurs, blijven ze in hun perceptie van God en mens sterk verschillend.

Jehoeda Hallevi, *Al Choezari*; het boek van argumentatie en bewijsvoering ter verdediging van een verachte godsdienst (vert. uit het Arabisch en toegelicht door J.L. Hospers), Amsterdam 1954. (**)

M. Maimonides, *Twee ethische tractaten: de Regels van het gedrag en de Regels van boete en berouw*, vert. en ingeleid door A. van der Heide (Sleutelteksten in godsdienst en theologie 13), Zoetermeer 1992. (**)

Daar horen natuurlijk ook inleidingen bij:

A.van der Heide, *De middeleeuwse joodse bijbelexegese: een kennismaking* (Verkenning en Bezinning 19/11), Kampen 1984. (*)

Uiterst helder geschreven brochure waarin de middeleeuwse bijbelse hermeneutiek wordt belicht aan de hand van vier leesmethoden.

Ch. Pearl, *Rasji*. Een middeleeuws joods denker, Hilversum 1989. (*)

M. Reisel, *Maimonides*, Den Haag 1963. (*)

4. Actuele vormen van Jodendom: van Chassidisme tot Feminisme.

Ofschoon mystiek en chassidisme zeer populair lijken, zijn ze niet representatief voor de hoofdstroom in het jodendom. Een belangrijker bezwaar ligt in het feit, dat deze tradities niet dan na grondige training en studie kunnen worden ingebracht in het leerproces. Toch enkele titels:

Akiba ben Joseph, *Het boek der schepping (Sepher Jetsira) en de 32 paden der wijsheid*; in relatie tot het Hebreeuwse alfabet en tot de symboliek van de Tarot (J.P. Schoone, vert.), Amsterdam 1979. (**)

Het Boek der Vromen. Fragmenten; uit het Hebreeuws vertaald en toegelicht door prof. dr. M.A. Beek, Amsterdam 1954. (**)

G. Scholem, *De Zohar*; Kabbalistische fragmenten, Amsterdam 1982. (**)

Scholem geldt als de stamvader van het moderne onderzoek naar mystiek, kabbala en chassidisme. Zijn Engels- of Duitstalige talige studies zijn van zeer hoog niveau en doorgaans goed verkrijgbaar. Bekender dan Scholen is echter M. Buber, die de verdienste heeft dat hij de wereld van de Poolse chassidiem als het ware 'salonfähig'

maakte. Buber's bijdragen zijn, hoe indrukwekkend zijn chassidische (her)vertellingen ook zijn, niet kritiekloos te lezen. Enige terughoudendheid is vooral geboden waar men de chassidische vertellingen identificeert met het moderne jodendom. Niettemin bieden met name de chassidische vertellingen rijke leerstof om met elkaar in gesprek te gaan over geloof en leven.

M. Buber, *De legende van de Baalsjem*, Deventer 1982. (*)

M. Buber, *Chassidische vertellingen*, Katwijk 1967. (*)

A. Steinsaltz, *De dertienbladige roos*. De essentie van het joodse geloof, Amsterdam 1983. (**)

Merkwaardige en tegelijk soms ontroerende studie naar de wereld van de sefirot, de Goddelijke eigenschappen die de relatie tussen mens en God kanaliseren.

N. van Uchelen, *Joodse mystiek: Merkawa, tempel en troon*. Een historische en literaire inleiding, Amstelveen 1983. (**)

Nuchtere wetenschappelijke studie naar de oude mystiek uit de eerste eeuwen van de gangbare jaartelling.

Daniël Meijers, *De Revolutie der vromen. Ontstaan en ontwikkeling van het chassidisme*, Gooi & Sticht Hilversum 1989. (*)

Nederlandstalig standaardwerk van een cultureel antropoloog die overigens zelf grote affiniteit met het onderwerp heeft.

Judith Plaskow, *Terug naar de Sinai. Het Jodendom vanuit feministisch perspectief*, De Horstink Amersfoort/Leuven 1992. (**)

Fundamentele theologisch-hermeneutische studie, vanuit een liberaal joods standpunt.

David Novak, *Jewish Christian Dialogue. A Jewish Justification*, New York/Oxford 1989. (**)

Inmiddels klassieke positionering van een orthodox-joods denker in de dialoog met het christendom. Biedt uitstekende inleiding in joodse benaderingen in klassieke oudheid (Noahidische geboden), middeleeuwen (Rabbenu Tam, Hameiri, Maimonides) en moderniteit (m.n. Rozenzweig).

5. Joods Leven: Liturgie, Mitzvoth, Tora en Denkwereld.

Shaye J.D. Cohen, *The Beginnings of Jewishness. Boundaries, varieties, Uncertainties*, Berkely/Los Angeles/London 1999. (***)

Waar komt het matrilineaire principe in het jodendom vandaan? Wat was de grens tussen joods en niet-joods in de klassieke oudheid? Voor wie niet bang is van stevige maar leesbare wetenschappelijke kost, is dit een bundeling van fundamentele studies van een gerenommeerd kenner van het rabbijnse jodendom.

P. van Boxel, *Sjabbatskind*. Vroegjoodse tradities over leven en dood., Hilversum 1987. (*)

J. de Kwaadsteniet/N. de Wilde (red.), *Veel liefde hebt U ons bewezen*. Een commentaar bij het Sjema Israël, Hilversum 1990. (*)

Het 'Hoor Israël' behoort, samen met het Achttiengebied, tot de meest centrale en bekendste gebeden in het dagelijkse leven. Het heeft in een eeuwenlange geschiedenis van martelaarschap tevens de kwaliteit van een geloofsbelijdenis gekregen. Deze inleiding bevat heldere studies naar verschillende aspecten van het gebed. Met name de studie van Rof Deen naar de leermomenten van het gebed legt de catechetische grondstructuur van het sjema bloot.

P. Peli, *Weet tegenover wie je staat*. Enkele facetten van het joodse gebed (R. Munk, vert. en bew.; Verkenning en Bezinning 22), Kampen 1988. (*)
Juweeltje, geschreven door een kenner van de rabbijnse traditie.

J.J. Petuchowski, *Aan uw erbarmen is geen einde*. Joodse gebeden, Baarn 1987. (*)
Soms vrij vertaalde gebedsteksten, niettemin zeer toegankelijk.

E. van Voolen, *Joods leven - thuis en in de synagoge*, Baarn 1991. (*)
Praktisch geschreven inleiding vanuit liberaal-joods perspectief. Zakelijk, helder, informatief.

S.Ph. de Vries, *Joodse Riten en Symbolen*, Amsterdam 1968 (herdruk). (*)
Deze klassieke studie is weliswaar nog altijd indrukwekkend, maar beantwoordt niet altijd aan de hedendaagse praktijk. Niettemin een monument.

Joodse feesten (tekstcollectie), Werkschrift voor Leerhuis en Liturgie 8/2 (1987-1988). (*)
Indien aanwezig in bibliotheek, zeer goed samengesteld nummer met teksten en achtergronden. Bruikbaar voor groepsstudie.

Tenachon. Over de joodse feesten. (*)
Een inmiddels gecompleteerd tijdschrift in boekvorm, biedt een inleiding in alle joodse feestdagen, vanuit klassieke en moderne commentaren en gebruiken. Zeer geschikt voor meerdere niveau's, zowel voor beginners als gevorderden. Een uitgave van de B. Folkertsma stichting voor Talmudica, Hilversum.

R. Irving Greenberg, *The Jewish Way. Living the Holidays*, Simon & Schuster, New York/London/..., 1988. (**)
Greenberg is geen onbekende in de joods-christelijke dialoog, maar dit boek is toch vooral vanuit een modern orthodox standpunt geschreven als inleiding op joods leven door het jaar heen. Biedt ook inzicht in joodse 'theologie' door zijn behandeling van thema's die gerelateerd zijn aan de feestdagen. Aanbevolen!

R. Evers/L. Mock, *Aan Tafel bij de Rabbijn - Eten en drinken in bijbels perspectief*, Kok Kampen 1999.
Een van de vele publicaties van R. Evers en zeker een van zijn meest sympathieke! Rituelen rond eten en drinken - men denke alleen al aan de kasjroet en de gebeden - bieden een goede toegang tot het jodendom. Compleet met recepten.

W. Zuidema, *Op zoek naar Tora*, verkenningen in de rabbijnse traditie, Baarn 1986. (**)
Deze studie van Zuidema laat op een prettige en toch diepgaande wijze kennis maken met rabbijnse teksten en denkwijzen. Geschikt voor gevorderde 'leerhuisgangers'.

A.A. de Boer, *Wijsheid en verhalen uit de Babylonische talmoed.*, Assen 1976. (*)
Klein maar fijn, vertaalde teksten.

Y.Aschkenasy/P.J. Tomson/D.J. van Uden/W.A.C. Whitlau, *Geliefd is de mens*. Artikelen rondom de joodse traditie, Hilversum 1982. (*)
Deze bundel geldt terecht als standaardwerk en biedt inleidende studies in het jodendom vanuit de klassieke rabbijnse literatuur: hermeneutiek, sabbat, profetie, vreugde en waarheid, messianisme. Gemeenschappelijk aan de benadering van publicaties vanuit de Folkertsma stichting is het uitgangspunt, dat joodse concepten ook voor niet-joden betekenisvol zijn. De bijdragen zijn allen vanuit die filosofie geschreven.

T. de Bruin (red.), *Adam waar ben je?* De betekenis van het mensbeeld in de joodse traditie en in de psychotherapie, Hilversum 1983. (**)
Studies voor meer gevorderde geïnteresseerden.

W. Whitlau, *Niet in de Hemel*. Verkenningen in de wereld van de Joodse traditie, Baarn 1985. (*)
Sympathieke korte studies over bijbelse en nabijbels-joodse gebruiken en teksten, geschreven voor een breed publiek.

I.Abram, *Joodse traditie als permanent leren*, Hilversum 1980. (**)
Het standaardwerk voor de leerhuisbeweging in Nederland. Helder geschreven, niettemin compact en niet eenvoudig. Zowel de theoretische grondsalen ('spiritualiteit') als de praktijk van het leren komen aan bod.

Christenen zijn doorgaans zeer geïnteresseerd in messiasverwachtingen. Dat is niet onbegrijpelijk maar zo dreigt men te snel een bevestiging van de eigen identiteit te zoeken, hetgeen overigens niet lukt of het moet zijn dat men het Jodendom christelijk vertekent. Niettemin zijn er enkele aardige studies op dit gebied, al dient hier ook gewezen te worden op een bijdrage over messianisme in de bundel 'Geliefd is de mens' (Hilversum 1978) en de studies van David Flusser:

R. Boon, *De Messias in Talmoed en Midrasj* (Verkenning en Bezinning 14), Kampen 1980. (*)

A. Landman, *Messias-interpretaties in de Targumim*. Ingeleid, samengesteld en vertaald door A. Landman, Kampen 1986. (*)

M. van Loopik, *Terugblik op de toekomst*. Messianisme, een joodse visie op tijd en geschiedenis, Hilversum, B. Folkertsma stichting voor Talmudica, 1993. (***)
Van Loopik wijdde deze goed geschreven dissertatie aan messianisme concepten in de joodse liturgie. Aanbevolen voor de fijnproevers.

G. Oegema, *De messiaanse verwachtingen ten tijde van Jezus*. Een inleiding in de messiaanse verwachtingen en bewegingen gedurende de hellenistisch-romeinse tijd, Baarn 1991. (*)
Populair-wetenschappelijke en zeer helder geschreven historische inleiding.

De werken van M. Buber zijn onvolprezen, al bewoog hij zich vooral op het gebied van bijbel en filosofie, niet in de rabbijns-talmoedische denkwereld.

M. Buber, *Ich und Du*, Heidelberg 1979. (*)
ned. vert.: *Ik en Gij*, Utrecht 1959.

M. Buber, *Beelden van goed en kwaad*, Wassenaar 1975. (*)

M. Buber, *Mozes*, Katwijk 1970. (*)

M. Buber, *Het geloof der profeten*, Katwijk 1981. (**)

De wellicht meest invloedrijke joods-theologische denker in de twintigste eeuw is A.J. Heschel. Studie van zijn werken is inspirerend voor eenieder die zowel traditie als moderniteit liefheeft. Heschel combineert een zekere filosofische wijze van denken met kennis van het klassiek rabbijnse jodendom en bedt dit in een onnavolgbaar chassidisch en mystiek proza:

A.J. Heschel, *Man's Quest for God. Studies in Prayer and Symbolism*, New York 1954. (**)
ned. vert.: *In het Licht van Zijn Aangezicht. De betekenis van het gebed in de joodse gedachtenwereld*, Utrecht 1986.

Prachtige meditaties over het gebed en haar betekenis in de relatie mens-God en mens-medemens (individu-gemeenschap). Je zou het ook een studie over de omgang met traditie kunnen noemen.

A.J. Heschel, *God in Search of Man: a Philosophy of Judaism*, New York 1955. (**)
ned. vert.: *God zoekt de mens: een filosofie van het jodendom*, Houten 1986.
Zijn opus magnum; een alomvattende studie van de joodse 'theologie'.

A.J. Heschel, *The Earth is the Lord's. The inner World of the Jew in East Europe*, New York 1978. (*)
ned. vert.: *De aarde is des Heren. De innerlijke wereld van de jood in Oost-Europa*, Baarn 1991.

A.J. Heschel, *The Insecurity of Freedom*, New York 1975. (**)
ned. vert.: *Onzekerheid in vrijheid*, Houten 1989.

A.J. Heschel, *Who is man?*, Stanford 1966 (*)
ned. vert.: *Wie is de mens?*, Baarn 1992.

A.J. Heschel, *The Sabbath. Its meaning for modern man*, New York 1975. (*)
Misschien wel Heschels mooiste werkje. Net zo beknopt als rijk aan diepgang en liefde.

M. Kadushin, *Worship and Ethics. A Study in Rabbinic Judaism*, Northwestern U.P. 1964. (***)

Minder bekend, maar een denker die met zijn conceptuele benadering een zeer vruchtbare leessleutel biedt voor het begrijpen van de vaak moeilijk toegankelijke midrasjiem, talmoedische en liturgische teksten. Verdient een vertaalde uitgave!

E. Fromm, *Gij zult zijn als goden*. Een radikaal humanistische interpretatie van het Oude Testament en zijn traditie, Kampen 1986. (*)

Ietwat eenzijdig, niettemin grondlegend voor de wijze waarop men in de zestiger jaren trachtte het jodendom vanuit een emancipatorische, pedagogisch-didactische visie uit te leggen.

De filosofie biedt wel een uiterst verrassend terrein waarop het jodendom zich manifesteert als een universele godsdienst op particuliere basis. Levinas is voor christenen geen onbekende, zijn joodse achtergronden worden echter niet altijd gehonoreerd in filosofenland.

E. Levinas, *Het menselijk gelaat*. Essays van Emmanuel Levinas, gekozen en ingeleid door Ad Peperzak, Ambo/Bilthoven 1969. (**)

E. Levinas, *Vier Talmoedlessen*, Hilversum 1990. (***)

E. Levinas, *Aan gene zijde van het vers*. Talmoedische studies en essays, Hilversum 1989. (***)

M. Poorthuis, *Het gelaat van de messias*. Messiaanse Talmoedlezingen van Emmanuel Levinas. Vertaling, commentaar, achtergronden, Hilversum 1992. (**)

Fascinerende studie met zowel rabbijnse als filosofische commentaren. Neem een fragment en bespreek dat in groepsverband!

F. Rosenzweig, *Der Stern der Erlösung* (Gesammelte Schriften 2), Den Haag 1976. (Nederlandse vertaling 2000) (***)

Rosenzweig legde voor velen de basis van een moderne visie op de verhouding tussen jodendom- en christendom, een die de verschillen tussen beide niet uit de weg gaat maar tracht te begrijpen vanuit een onderscheiden waarheidsopvatting. Geen gemakkelijke studie, vereist de nodige inspanning.

J.B. Soloveitchik, *De creativiteit van de Halacha* (R. Munk, inl. en samenst.), Hilversum 1989. (**)

Prachtige godsdienstfilosofische essays van een zeer invloedrijk orthodox-joods denker.

G. Steiner, *In de burcht van Blauwbaard*. Enige aantekeningen voor een herdefiniëring van het begrip cultuur, Amsterdam 1991. (*)

Verontrustend essay over ethiek en esthetiek, geheugen en geheugenverlies.

H.J. Heering e.a., *Vier joodse denkers in de twintigste eeuw* (Rosenzweig, Benjamin, Levinas, Fackenheim), Kampen 1987. (*)

6. De verhouding tot het Jodendom vanaf Jezus tot en met de moderniteit

Een ereplaats in de bibliotheek dient gereserveerd voor de werken van Flusser. Ons spreken over de 'joodse Jezus' en over de pluriforme situatie in de eerste eeuw is ondenkbaar zijn wetenschappelijke bijdragen. Zie ook de special van Kroniek (nr. 2001/1). Gelukkig is er veel vertaald in het Nederlands:

D. Flusser, *Ontdekkingen in het Nieuwe Testament*. Woorden van Jezus en hun overlevering, Baarn 1988. (**)

D. Flusser, *Het Christendom: een joodse religie*, Baarn 1991. (*)

D. Flusser, *Tussen Oorsprong en Schisma*. Artikelen over Jezus, het Jodendom en het vroege Christendom, Hilversum 1984. (**) en (***)

Dit is nog altijd de beste Nederlandstalige collectie, met studies van uiteenlopende moeilijkheidsgraad. Bevat onder meer de 54 stellingen over jodendom en christendom, zeer geschikt om een leergesprek te voeren in parochieverband.

D. Flusser (red.), *De laatste dagen in Jeruzalem*, Kampen 1983. (**)

Curieus maar zeer informatief boek over de historische werkelijkheid achter Jezus' arrestatie en veroordeling.

David Flusser, *Jezus. Een Joodse visie*. Geheel herziene druk, B. Folkertsma stichting voor Talmudica, Hilversum 2001. (*)

Geheel herziene en uitgebreide heruitgave van de klassieke studie naar Jezus die we niet als biografie mogen typeren maar wel als belichting van leer en optreden van Jezus vanuit de joodse bronnen.

Lapide was jarenlang zeer populair. Hij biedt soms creatieve, altijd verrassende maar wetenschappelijk ook omstreden duidingen van nieuwtestamentische pericopen:

P. Lapide, *Hij leerde in hun synagogen*. Een joodse uitleg van de evangeliën, Baarn 1983. (*)

P. Lapide, *Opstanding. Een joodse geloofservaring*, Kok 1983. (*)

P. Lapide, *Hoe heeft men zijn vijanden lief?* Met een nieuwe vertaling van de Bergrede, Kok 1984. (*)

J. Neusner, *De joodse wieg van het christendom*, Kampen 1987. (*)

Neusner is evenmin omstreden met zijn hyperkritische benadering van de rabbijnse literatuur. Zijn typering van Farizeeën als een 'religie van potjes en pannetjes' ligt heden ten dage gelukkig onder vuur. Niettemin een groot geleerde.

L.A.R. Bakker/H.P.M. Goddijn (red.), *Joden en Christenen. een moeizaam gesprek door de eeuwen heen*, Baarn 1985. (***)

Wetenschappelijke bijdragen over de complexe relatie tussen christenen en joden in oudheid, patristiek, middeleeuwen en moderne tijd.

P.W. van der Horst, *De onbekende God*. Essays over de joodse en hellenistische achtergrond van het vroege christendom, Utrecht 1988. (***)

Wetenschappelijke studies.

K.A.D. Smelik, *Hagar & Sara*. De verhoudingen tussen Jodendom en Christendom in de eerste eeuwen, Baarn 1979. (**)

P.J. Tomson, *'Als dit uit de hemel is...' Jezus en de schrijvers van het Nieuwe Testament in hun verhouding tot het Jodendom*, B. Folkertsma stichting Hilversum 1997. (**)

Ik acht Tomson de belangrijkste bijdrage van de laatste jaren als het gaat over de vraag naar de Nieuwtestamentische wortels van christelijke jodenhaat. Ik betwijfel of iedere nieuwtestamenticus zijn inzichten deelt, maar feit is dat er geen andere vergelijkbare, consequent historische studie over dit onderwerp bestaat. Goed geschreven bovendien! Verplichte kost voor iedere theoloog.

Een zeer belangrijke sleuteltekst in de verhouding tussen jodendom en christendom, van R. Joseph Soloveitchik, voorzien van commentaar en inleiding:
Confrontatie. Over de basis en de grenzen van het gesprek tussen joden en christenen, R. Munk (red.), Ojec Reeks nr. 1, Kok Kampen 1994. (**)

Gerard F. Willems, *Jezus en de Chassidim van zijn dagen. Een godsdiensthistorische ontdekking*, Ten Have Baarn 1996. (*)
Goed geschreven studie over fascinerende rabbijnse tradities over de vroege-chassidiem, waaruit verbluffende overeenkomsten blijken met leer en leven van Jezus van Nazareth. De credits voor de 'ontdekking' gaan overigens vooral naar Shmuel Safrai.

P.J. Tomson, *De zaak Jezus en de Joden*, Meinema Zoetermeer 2001. (*)
Zijn nieuwste werk is een breed uitgevallen pamflet (163 pp.) waarin de uiterst compacte kwestie hoe de vier evangelieën de dood van Jezus uitleggen vanuit hun respectievelijke relatie tot het jodendom op heldere wijze wordt ontrafeld. Geen bijbels-theologische apologie, geen polemieek ook maar een consequent doordachte historische verklaring. Zeer geschikt om als voorbereiding op de Goede Week te lezen in groepsverband (denk aan de Improperia discussie)!

'Nun steht aber diese Sache im Evangelium...'. *Zur Frage nach den Anfängen des christlichen Antijudaismus*, R. Kampling (Hrsg.), Schöning Paderborn/München/..., 1999. (***)
Systematisch opgezette bundel exegetische studies naar het voorkomen van en het omgaan met antijudaïsme in de evangelieën, de brieven (Rom, Kor, Gal, past.br., Hebr.).

W. Dietrich/M. George/U. Luz (Hrsg.), *Antijudaismus – christliche erblast*, Kohlhammer Stuttgart 1999. (**)
Bundel met goed leesbare bijdragen over antijudaïsme in christelijke exegese en theologie. Over o.m. de klassieke tegenstelling tussen God van liefde vs. God van wraak, feministische theologie, joodse erfenis en antagonisme in de evangelieën, Judas als antijoodse uitlaatklep voor narcistische kwellingen van de christelijke verlossingsgedachte.

Wiel Logister, *Een dramatische breuk. De plaats van Israël in de eerste eeuwen van het christendom*, Verkenning en Bezinning 12, Kok Kampen 1997. (*)
Onderzoek naar het joodse christendom, haar 'joodse' christologie en haar teloorgang in de vroege kerk.

Burton L. Visotzky, *Fathers of the World. Essays in Rabbinic and Patristic Literature*, Mohr Tübingen 1995. (***)
Verzamelde bijdragen van een creatief denker over reacties en polemieken op vroeg christendom in rabbijnse teksten. Vroege kerkvaders en rabbijnen hadden meer met elkaar gemeen dan wel eens wordt voorondersteld!

Heinz Schreckenberg, *Die christlichen Adversus-Judaeos-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld (1.-11. Jh.)*, Europäische Hochschulschriften Bd. 172, Peter Lang Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris, 1982. (**)

Heinz Schreckenberg, *Die christlichen Adversus-Judaeos-Texte (11. – 13. Jh.)*. Mit einer *Ikonographie des Judenthemas bis zum 4. Laterankonzil*, Europäische Hochschulschriften Bd. 335, Peter Lang Frankfurt am Main/Bern/New York/Paris, 1988. (**)

Deze twee studies gelden als de standaardinleiding op de complexe 'adversus Judaeos' traditie in het christendom. De teksten worden kort weergegeven, ingeleid en historisch becommentarieerd. Veel grondiger dan Hans Jansen's 'Theologie na Auschwitz'.

Tweespalt en verbondenheid. Joden en christenen in historisch perspectief: joodse reacties op christelijke theologie, M. van Loopik (red.), Sleutelteksten 23, Meinema Zoetermeer 1998. (**)

Bundel bijdragen over teksten en denkers uit het jodendom die expliciet op het christendom ingaan: Talmoed en midrasj, Se'adya Gaon, Sefer Wikkoeach, Josef Albo, Leone da Modena, Leo Baeck, Rosenzweig, Buber en I. Greenberg.

Ton van Schaik, *Vertrouwde Vreemden. Betrekkingen tussen katholieken en joden in Nederland 1930-1990*, Ten Have Baarn 1992 (*)

Vlot geschreven pionierstudie over de geschiedenis van de Katholieke Raad voor Israël.

M. Poorthuis/Th. Salemink, *Op zoek naar de blauwe ruiter. Sophie van Leer. Een leven tussen avant-garde, jodendom en christendom*, Valkhof Pers Nijmegen 2000. (**)

Fascinerende biografie van een uiterst merkwaardige vrouw tussen drie werelden. Biedt onthullend en verontrustend inzicht in hoe de preconciarië katholieke wereld tegen joden en jodendom aankeek.

Urs Altermatt, *Katholizismus und Antisemitismus. Mentalitäten, Kontinuitäten, Ambivalenzen*, Verlag Huber, Frauenfeld/Stuttgart/Wien, 1999. (***)

Olav Blaschke/Aram Mattioli (Hg.), *Katholischer Antisemitismus im 19. Jahrhundert. Ursachen und Traditionen im internationalen Vergleich*, Orell Füssli Verlag, Zürich 2000. (***)

Deze studies markeren een recente trend in moderne kerkgeschiedenis: het onderzoek naar het moderne katholicisme (19^e. en 20^e. eeuw) en haar visie op joden en jodendom. Daarin speelt natuurlijk de vraag door naar achtergronden en oorzaken van de shoa. Er blijkt een relatie te liggen tussen antimodernisme en antijudaïsme/antisemitisme.

R. F. Scharf, *Wat zullen wij Mirjam vertellen?* Opstellen en voordrachten over joden en Polen, B. Folkertsmastichting voor Talmudica, Hilversum 1994. (**)

Ontroerende bijdragen over de visie op en de omgang met het verleden van joden en Polen. Heeft na de onthullingen over pogroms door Polen in 1941 (!) in het Poolse stadje Jedwabne een macabere actualiteit gekregen.

7. Bijbel en Bijbeluitleg in Jodendom en Christendom

Tenachon voor de Tora, profeten en Geschriften (*)

Dit succesvolle boek in tijdschriftvorm (drie afleveringen) biedt klassieke en moderne joodse commentaren op de joodse bijbel. De delen bieden onuitputtelijke stof voor individuele en groepsstudie. Een uitgave van de B. Folkertsma stichting voor Talmudica te Hilversum.

M. Poorthuis, *Hamer op de rots*. Artikelen over teksten en hun uitleg in Jodendom en Christendom, Hilversum 1989. (**)

Uiteenlopende studies van hoog niveau over o.m. rabbijnse bijbeluitleg, de rol van de vrouw in de zondeval, ethische denkstructuren in rabbijnse en evangelische tradities, Torastudie in een spreuk van Hillel.

R. Evers, *Talmoedisch Denken*. De methodologie van de Talmoed en de dertien interpretatieregels van Rabbi Isjmael, Amphora Books, Amsterdam 1999.

Niet makkelijke toegankelijke studie over de logica van de hermeneutische regels voor bijbeluitleg zoals die in de Talmoedische literatuur fungeren. Als methodologie van de Talmoed verdient deze uitgave eigenlijk de toevoeging 'deel 1', aangezien de Talmoed ook met niet-bijbelse gezagsargumenten werkt (traditie, rationele argumentatie, gemeenschapsgebruik, etc.).

Bibel und Midrasch, G. Bodendorfer/M. Miljard (Hrsg.), Forschungen zum Alten testament 22, Mohr/Siebeck Tübingen 1998. (***)

Bundel wetenschappelijke bijdragen over o.m. Hab 2,4 in joodse en christelijke teksten, het gebruik van de term midrasch, de theologie van rabbijnse gelijkenissen, uitleggingen van de scheppingsverhalen in klassiek en middeleeuws jodendom, Rashi op Ex 1, bijbeluitleg na de shoa.

Sanctity of Time and Space in Tradition and Modernity, A. Houtman/M.Poorthuis/J. Schwartz (eds.), Jewish & Christian Perspectives vol. 1, Brill Leiden 1999. (***)

Wetenschappelijke bijdragen over de heiligheid van Jeruzalem, sabbat en feestdagen, moderne seculier-heilige plaatsen.

Purity and Holiness. The Heritage of Leviticus, (M. Poorthuis/J. Schwartz, eds.), Jewish & Christian Perspectives vol. 2, Brill Leiden 2000. (***)

Stevige kost over een fascinerend thema: de doorwerking van bijbelse reinheidswetten (Leviticus) in jodendom (rabbijns jodendom en middeleeuwen) en christendom (NT, middeleeuwen (o.a. kerkgang) en moderne tijd (reinheidsstructuren in moderne gezondheidszorg).

8. Jodendom in Catechese, Liturgie en Pastoraat

Jodendom en catechese. Richtlijnen voor het onderzoek naar anti-joodse vooroordelen in catechetisch materiaal voor kerk en school (OJEC), Amsterdam 1991. (*)

Praktisch puntenlijstje om gangbare methoden te analyseren op beeldvorming.

Van Matses, Mitswes en Mezoetzes. Leer- en lesboek over jodendom. Door Hanna Blok, Lou Evers en Henny van 't Hoofd, OJEC Weesp 1998/5759. (*)

Inleiding in Jodendom voor basis- en middelbaar onderwijs, ook (mits selectief) voor parochiegebruik.

LEV-Cahiers

Dodo van Uden/Henk Scholder/Niek de Wilde/Bas van de Berg, samenstelling
Uitstekend leer materiaal in cahier-vorm, gestoeld op de leerhuismethode van begeleide
zelfstudie. De leerling wordt stap voor stap ingeleid in het zelfstandig lezen en
bestuderen van bijbelse en nabijbelse teksten. De formule voorziet in een inleiding en
afsluiting door een van de samenstellers, verder kan de leergroep op eigen kracht aan de
slag!

Uitgekomen: Abraham; Tien Woorden; Het Achttiengebied; Het Gouden Kalf; Jacob;
Scheppingsverhalen; Kain en Abel; Sjabbat.

Uitgave verkrijgbaar via tel.nr. 020-6935902 (H. Scholder) of per email: Lev@xs4all.nl

Aan jou geef ik mijn verhalen, Marc-Alain Ouaknin en Dory Rotnemer, Zwijsen Tilburg
1995 (vert. uit Frans, ed. Gallimard 1994). (*)

Leuk opgezet werkje met verhalen en mooie plaatjes. Geschikt voor catechetisch
gebruik.

*Tot Leren Uitgedaagd. Werkboek over de betekenis het hedendaagse jodendom voor de
katholieke kerk*, Samenstelling: dr. M. Poorthuis, Katholieke Raad voor Israël/SWV Den
Bosch, 1993. (*)

Dit boek is deels verslagbundel van het KRI symposium in 1992 maar wil vooral
concreet materiaal aanbieden voor gebruik in parochies: antijudaïsme, rouwverwerking,
gebed, Schriftuitleg, staat Israël (inmiddels verouderd), vrouw in kerk en synagoge etc.

Wees gezegend. Over zegeningen in de joodse en de christelijke traditie, red. J. te Velde,
Liturgiekatechese, tweede druk, Gooi en Sticht Baarn 1998. (*)

Studie in brochurevorm naar overeenkomsten en verschillen tussen joods en christelijk
gebed met nadruk op de berachot/benedictiones. Zeer bruikbaar voor parochiegebruik,
zeker omdat de thuissituatie ter sprake komt. Biedt ook praktische suggesties.

Joods leven en christelijke eredienst. Handreiking voor liturgische vormgeving, red. L. van
Tongeren, Liturgiekatechese, Gooi en Sticht Baarn, 1999. (*)

Hoe kun je in de christelijke liturgie het Jodendom ter sprake brengen zonder de schijn
van accaparatie of goedkoop effectbejag te wekken? Deze brochure biedt handzame
suggesties en voorbeelden.

Carmine di Sante, *Het gebed van Israël*, Hilversum (Gooi en Sticht) 1985. (**)

Een mooie, evenwichtige studie naar joodse gebeden en de samenhang met christelijke
liturgie. Verdient een herdruk.

H. van der Molen, *Met de Joden op weg. Van de wieg tot het graf, van feest tot feest, van
eeuw tot eeuw*, Meppel 1991.

Inleiding in joods leven met accent op de liturgische ordening van jaar en levensgang,
geschreven vanuit christelijk perspectief, gewaardeerd in joodse kringen.

M.Poorthuis/Th. de Kruijf, *Abinoe, Onze Vader*. Over de joodse achtergronden van het
Onze Vader (1-2-1 Reeks, 7), Utrecht 1985.

De exegeet Ben Hemelsoet schijnt ooit te hebben gesteld, dat men katholiek is als men
zich aan twee beginselen houdt: men dient te geloven in de uitverkiezing van Israël en

men dient het Onze Vader te kunnen bidden. Deze zeer bruikbare studie, zowel toegankelijk als diepgaand geschreven, bespreekt de joodse achtergronden van de gebeden in het Onze Vader. Biedt stof voor een reeks avonden!

W.J. Barnard/P. van 't Riet, *De slip van een joodse man vastgrijpen*. Christelijke eredienst in het spoor van de joodse Jezus, Kampen 1989. (*)
Vanuit reformatorische achtergrond geschreven studie.

H.J. van Ogtrop, *In het leerhuis van Mattheus*. De schriftlezingen van de liturgie van de zondag in hun relatie met het joodse geloofsgetuigenis; A-jaar, Boxtel 1989. (*)

H.J. van Ogtrop, *In het leerhuis van Marcus*. De schriftlezingen van de liturgie van de zondag in hun relatie met het joodse geloofsgetuigenis; B-jaar, Boxtel 1990. (*)
De studies van van Ogtrop bieden zeer veel praktisch materiaal voor prediking en overwegingen, uit zowel de joodse als de christelijke traditie. Met verve geschreven!

H. v.d. Sandt/L. v. Tongeren (red.), *Naar mijn daden word Ik genoemd*. Over de betekenis van het gebruik van de Godsnaam, Boxtel 1989. (*)
Helaas nog altijd actueel onderwerp: het al dan niet uitspreken of schrijven van het tetragram, JHWH, in liturgie en eredienst. Niet doen dus.

R.L. Katz, *Pastoraat in het Jodendom*, Meinema 1988. (*)
Pastoraat in christelijke zin is in het jodendom amper ontwikkeld. Toch zijn er vergelijkbare structuren die zeer leerzaam kunnen zijn voor hedendaagse pastores.

R. Evers, *Moge uw ziel gebundeld worden – Joodse voorschriften bij overlijden en begraven*, Kok Kampen 1996.

R. Evers, *Geen bloemen, wel bezoek – Rouwverwerking vanuit de joodse traditie*. Theorie en praktijk, Kok Kampen 1997.

De inmiddels helaas gestopte OJEC serie biedt uitstekende inleidingen in onderwerpen vanuit zowel joods als christelijk perspectief:

- 1.: *Beth ha-Midrash, leerhuis: ervaringen van joden en christenen* (I. Abram e.a.), Kampen 1983.
- 2.: *Vreugde om de Tora* (H. Rodrigues-Pereira e.a.) Kampen 1984.
- 3.: *De Ander in beeld: joden en christenen over vooroordeel* (J. Druk e.a.), Kampen 1985.
- 4.: *Jeruzalem* (A.W. Rosenberg e.a.), Kampen 1986.
- 5.: *Sara en Maria: vrouwen in synagoge en kerk* (J. Frishman e.a.), Kampen 1987.
- 6.: *Jodendom in de godsdienstige vorming* (M. van de Berk e.a.), Kampen 1988.
- 7.: *Uitverkoren: voorrecht of last?* (J. Klener e.a.), Kampen 1989.
- 8.: *Lezen joden en christenen dezelfde bijbel?* (R. Evers e.a.), Kampen 1990.
9. *Laten we een mens maken*. Religieuze traditie en de ethiek van het medische handelen, R.W. Munk (red.), Kampen 1991.
- 10.: *Bedreiging of verrijking: de ontmoeting van joden en christenen in Europa en Israël* (S. Schoon e.a.), Kampen 1992.

Momenteel brengt het Ojec brochures uit die vanuit eenzelfde filosofie goed materiaal bieden. Verschenen zijn:

- Nr. 1: Opening the Covenant. The 'Amsterdam Lecture' of Rabbi Irving Greenberg
Nr. 2: Visies op Messianisme
Nr. 3: Beeldvorming over de staat Israël
Nr. 4: Het Beklag G'ds
Nr. 5: De Toekomst van de joods-christelijke dialoog
Nr. 6: Ruimte scheppen voor elkaar. Een theologische uitdaging.

9. Christelijke theologie in gesprek met het Jodendom

C.J. den Heijer, *Een joodse Jezus- de Christus der kerken: de plaats van Israël in de christologie* (Verkenning en Bezinning Nieuwe Reeks 6), Kampen 1992. (*)
Sterk door reformatorische theologie bepaalde studie, zeer toegankelijk. De vraag naar de betekenis van het moderne jodendom is minder aanwezig dan de negentiende eeuwse vraag naar de historische Jezus.

S. Schoon, *De weg van Jezus. Een christelijke heroriëntatie vanuit de joods-christelijke ontmoeting*, Kampen 1991. (*)
Minder goed geschreven Nederlandstalig pionierswerk.

Vaticaan en Jodendom in de periode 1965-1985. Twintig jaar in 14 documenten, met een voorwoord van M. Poorthuis (121 Informatiebulletin 13 (1985), Utrecht 1985. (*)
Verzamelde kerkelijke documenten. Brochure verkrijgbaar via de KRI, Utrecht.

Simon Schoon, *Onopgeefbaar Verbonden. Op weg naar vernieuwing in de verhouding tussen de Kerk en het volk Israël*, Kok Kampen 1998. (*)
Dit boek van de Nederlandse specialist op joods-christelijke betrekkingen is goed geschreven en biedt een nuchtere, zakelijke inleiding op de stand van zaken in ecclesiologische vraagstukken. Het boek fungeert als een inleiding in de joods-christelijke dialoog. Ook joodse stemmen komen uitgebreid aan bod.

Friedrich-Wilhelm Marquardt, *De gebroken hemel. De misere van de theologie en de hoop op God*. Teksten uit de dogmatiek, bijeengebracht door Coen Wessel, Meinema Zoetermeer 1999. (**)
Keuze uit de omvangrijke dogmatiek van een kritisch en creatief theoloog die de christelijke theologie consequent opnieuw wil doordenken vanuit het echec van het christendom na de shoah en de actuele gesprekken met joodse denkers. Het boekje biedt goed materiaal voor gesprekken met gevorderde geïnteresseerden in de dialoog met het jodendom.

10. Tijdschriften en periodieken over de joods-christelijke relatie

Driemaandelijks Tijdschrift van de Documentatiedienst voor Joodse-Christelijke betrekkingen, Zusters van Sion, F. Delhassestraat 2, 1060 Brussel.

Gesprekken in Israel-Nes Ammim lezingen. (8 x per jaar), Stichting Nes Ammim, Jac. van Ruysdaelstraat 62, 3583 CG Utrecht.

Immanuel. A Bulletin of Religious Thought and Research in Israel (2 x per jaar), Jerusalem.

Interpretatie. Tijdschrift voor Bijbelse Theologie.
Uitgave van Boekencentrum, Zoetermeer, 8 x per jaar.
Besteedt vast aandacht aan jodendom en relatie tot jodendom.

Kerk en Israël (SOW kerken 3 x per jaar; inclusief uitgave 'Voor onderweg'), Landelijk Dienstencentrum Utrecht (030-8801515)

Kirche und Israel (2 x per jaar), Neukirchen/Vluyn.
Bevat grondige studies en boekbesprekingen.

Freiburger Rundbrief. Zeitschrift für christlich-jüdische Begegnung. Neue Folge
4 x per jaar, Freiburg. Informatie, actualiteiten en studies.

Kroniek, Informatiebulletin van de Katholieke Raad voor Israël (4 x per jaar), Utrecht (Biltstraat 121; 030-2326931). Informatie, opiniestukken en achtergronden.

OJEC-periodiek (4 x per jaar). Uitgave van het Overlegorgaan Joden en Christenen in Nederland, Nieuwstraat 3, 1381 BB Weesp (0294-452211)

Periodiek Verkenning en Bezinning. Reeks geschriften over de verhouding van de kerk en het joodse volk.
Bureau Kerk en Israël, Landelijk Dienstencentrum Utrecht (030-8801515).

SIDIC, Service International de Documentation Judéo-Chrétienne (English edition) (3 x per jaar), Br. J. van Hoek, Graaf Hermanstraat 23, Cuyk.

Nieuw Israëlitisch Weekblad (020-6235584)
Het NIW is het weekblad voor joods Nederland. Bevat veelal goede boekbesprekingen, nieuws op religieus gebied, een zeer bruikbaar wekelijks commentaar op de sidra van de week en soms nieuws op het gebied van de relatie tot het christendom.

Ter Herkenning. Tijdschrift voor christenen en joden (4 x per jaar), Boekencentrum, Pb 29, 2700 AA Zoetermeer. Gestopt sinds eind 1999.
Gold als het blad bij uitstek voor de relatie jodendom-christendom, ontwikkelde zich echter meer tot een vakblad judaica.

Excursies, Audio-visuele hulpmiddelen, studieactiviteiten

Joods Historisch Museum

Een bezoek aan het Joods Historisch Museum is bijzonder aan te bevelen. De vaste collectie biedt een goed inzicht in de verschillende aspecten van joodse identiteit in Nederland. Verder krijgt de bezoeker aan de hand van historisch documentatiemateriaal en religieuze artikelen een beeld van joods-religieus leven en de maatschappelijke bijdrage van joden in Nederland voor de oorlog. Ook zijn er tijdelijke tentoonstellingen. De educatieve dienst (bereikbaar via algemeen telefoonnummer) biedt de mogelijkheid om een bezoek aan het JHM te combineren met een wandeling door joods Amsterdam, inclusief de prachtige Portugese Synagoge (deze is niet toegankelijk op sabbat!). Ook verzorgt men lezingen op verzoek.

Joods Historisch Museum, Jonas Daniël Meijerplein 2-4, 1011 RH Amsterdam. Dagelijks open, behalve op Jom Kippoer.

Tel. 020-6269945. Fax 020-6241721. Email: info@jhm.nl Internet: www.jhm.nl

Stichting Jad Achat, educatieve afdeling van het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap.

Het gebruik van een video voor parochiecatechese, parochiegesprekken of leerhuis is zeer goed mogelijk, zowel op het niveau van een eerste kennismaking als bij meer gevorderden. Zowel documentaires als films lenen zich bij uitstek om in gesprek te raken over jodendom en joods-christelijke relaties. Wel is het aan te bevelen een video in het kader van een bredere leerprogramma te gebruiken en niet geïsoleerd.

De stichting Jad Achat beschikt over video's, met name de eigen uitzendingen verzorgd in het kader van NIK zendtijd, en diaserie's die uitleenbaar zijn. Ook kan men bemiddelen voor een voordracht. Tenslotte zijn hier religieuze boeken en artikelen verkrijgbaar. Een brochure is verkrijgbaar via 020-6461905/fax: 6442606 (9.00-13.00). bezoekadres: van der Boechorststraat 26, 1081 BT Amsterdam. Internet: www.nik.nl

B. Folkertsma stichting voor Talmudica.

De Folkertsma stichting, opgericht in 1973 door rabbijn prof. Yehuda Aschkenasy, stelt zich ten doel de denkwereld van de joodse en in het bijzonder de rabbijnse traditie toegankelijk te maken voor een breed publek van joden, niet-joden, gelovigen en niet-gelovigen. Daartoe brengt men publicaties uit maar tevens verzorgt men cursussen en studiedagen. Ook bemiddelt men voor leerhuisinleiders en sprekers. Een bezoek aan de bibliotheek van de stichting, gepaard aan een lezing of studiedag is een uitstekende mogelijkheid, zowel voor beginners als voor gevorderden.

Contactpersoon: Drs. Sasja Martel, Burgemeester Lambooylaan 18, 1217 LD Hilversum (030-6219406, email: Folkerts@xs4all.nl)

Leerhuis Limburg

Het Leerhuis Limburg verzorgt een breed spectrum aan cursussen (van Hebreeuws tot moderne filosofie) op allerlei niveau's en werkt volgens het leerhuismodel, dat wil zeggen: dialogaal en 'interactief' leren. Men is gehuisvest in de geronoveerde synagoge van Meersen. Ook voor inleidingen in parochies is men beschikbaar.

Leerhuis Meersen, bezoekadres: synagoge Meersen, Kuilenbeindestraat 22a, 6231 KG Meersen.

Leerhuis Limburg, M. Seijen, Eijksensweg 37, 6243 AA Geulle, tel.: 034-3645003.

Overlegorgaan Joden en Christenen in Nederland (OJEC)

Het officiële platform voor overleg tussen vertegenwoordigers van joodse en christelijke kerkgenootschappen en instellingen. Het Ojec verzorgt een eigen periodiek en publicaties. Tevens organiseert men landelijke en regionale bijeenkomsten. Bijzonder handig is het jaarlijks bijgewerkte 'leerhuisoverzicht', met adressen en programma's van leerhuizen waarin joodse en christelijke traditie wordt bestudeerd.

Ojec, Nieuwstraat 3, 1381 BB Weesp. Tel.: 0294-452211, fax: 0294-452895. email: ojec@xs4all.nl Internet: www.xs4all.nl/~ojec

Utrecht, 2001-04-24

Drs. Eric Ottenheijm, studiesecretaris Katholieke Raad voor Israël